NORASMIY BANDLIKNI ANIQLASH VA QISQARTIRISHDA RAQAMLI SOLIQ MA'MURCHILIGI IMKONIYATLARI.

Alimjanova Lobar Rizamat qizi
O'zbekiston Respublikasi
Bank-moliya akademiyasi magistranti
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22982604

Annotatsiya: Mazkur tezisda norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishda raqamli soliq ma'murchiligining imkoniyatlari, uning iqtisodiy mohiyati hamda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan raqamli soliq islohotlarining natijalari tahlil qilingan. Elektron soliq xizmatlari, onlayn nazorat-kassa tizimlari, Auto-Cameral va xavf tahliliga asoslangan nazorat mexanizmlarining yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishdagi roli yoritilgan. Tadqiqot natijasida norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishga xizmat qiluvchi raqamli soliq ma'murchiligi tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: norasmiy bandlik, raqamli soliq ma'murchiligi, yashirin iqtisodiyot, onlayn nazorat-kassa, Auto-Cameral, elektron soliq xizmatlari, soliq nazorati, bandlikni legalizatsiya qilish, soliq bazasi.

Kirish: Bozor iqtisodiyoti sharoitida norasmiy bandlik mamlakat iqtisodiy o'sishini sekinlashtiruvchi, byudjet daromadlarini kamaytiruvchi va ijtimoiy himoya tizimini zaiflashtiruvchi muhim muammolardan biri hisoblanadi. Norasmiy bandlikning yuqori darajasi soliq bazasining torayishiga, ishchi kuchining huquqiy himoyasining pastligiga va iqtisodiyotning shaffofligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois so'nggi yillarda O'zbekistonda norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishga qaratilgan raqamli soliq ma'murchiligi tizimini rivojlantirish iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Raqamli soliq ma'murchiligi davlatning iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida nafaqat fiskal vazifani bajaradi, balki yashirin iqtisodiyotni aniqlash, tadbirkorlik subyektlarini rasmiy sektorga o'tkazish va bandlikni legalizatsiya qilishda muhim imkoniyatlar yaratadi. Elektron hisobotlar, onlayn nazorat-kassa texnikalari, elektron hisobvaraq-fakturalar va xavf tahliliga asoslangan nazorat tizimlari tadbirkorlarning faoliyatini shaffoflashtiradi va norasmiy aylanmalarni kamaytirishga xizmat qiladi. 2021-2025-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan soliq islohotlari natijasida soliq tizimi sezilarli darajada raqamlashtirildi. Elektron soliq xizmatlarining keng joriy etilishi, soliq hisobotlarining avtomatlashtirilishi, onlayn nazorat-kassa texnikalari va Auto-Cameral tizimining rivojlantirilishi tadbirkorlik subyektlari uchun qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish bilan birga, norasmiy bandlikni aniqlash imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada tadbirkorlarning ma'muriy xarajatlari kamayib, soliq majburiyatlarini bajarish jarayoni soddalashdi va yashirin iqtisodiyot ulushi qisqardi.

Mazkur tezisning maqsadi norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishda raqamli soliq ma'murchiligining imkoniyatlarini tahlil qilish, uning amaliy natijalarini baholash hamda raqamli soliq ma'murchiligi tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism: Norasmiy bandlik iqtisodiyotning muhim muammosi bo'lib, mamlakat yalpi ichki mahsulotining o'sishi, byudjet daromadlarining barqarorligi va aholi bandligining huquqiy ta'minlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli davlat tomonidan norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida raqamli soliq ma'murchiligidan keng foydalaniladi.

Raqamli soliq ma'murchiligi o'z ichiga elektron soliq xizmatlari, onlayn nazorat-kassa texnikalari, elektron hisobvaraq-fakturalar, Auto-Cameral tizimi, xavf tahliliga asoslangan nazorat va soliq hisobotlarining avtomatlashtirilishini qamrab oladi. Ushbu elementlarning

samarali tashkil etilishi tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini shaffoflashtiradi, yashirin aylanmalarni aniqlashga imkon yaratadi hamda rasmiy bandlikni oshirishga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, shuningdek norasmiy bandlikni qisqartirish maqsadida qator raqamli soliq islohotlari amalga oshirildi. Xususan, soliq hisobotlarini topshirish jarayonlari to‘liq raqamlashtirildi, onlayn nazorat-kassa texnikalari keng joriy etildi, Auto-Cameral tizimi orqali soliq bazasi avtomatik tahlil qilinmoqda. Mazkur islohotlar tadbirkorlik subyektlarining vaqt va moliyaviy xarajatlarini qisqartirish, ularning faoliyatini rasmiylashtirish va soliq intizomini mustahkamlashga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shuningdek, raqamli soliq ma’murchiligining rivojlanishi tadbirkorlik subyektlari va soliq organlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Elektron hisobotlar, elektron hisobvaraq-fakturalar va onlayn nazorat-kassa tizimlari biznes yuritishning shaffofligini ta’minlash bilan bir qatorda, yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish va soliq tushumlarini barqaror oshirishga xizmat qilmoqda.

O‘zbekistonda norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishda raqamli soliq ma’murchiligining samaradorligi, avvalo, soliq ma’murchiligini raqamlashtirish natijalari orqali namoyon bo‘lmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilda davlat byudjetiga 166,3 trln so‘m soliq tushumlari ta’minlangan bo‘lib, bu 2023-yilga nisbatan 20,3 foizga ko‘p hisoblanadi. Mazkur natija iqtisodiy faollikning ortishi, soliq bazasining kengayishi hamda raqamli soliq ma’murchiligining takomillashgani bilan izohlanadi. Shuningdek, 2024-yil yakunlariga ko‘ra, 179,8 mingdan ortiq onlayn nazorat-kassa texnikasi faoliyat yuritgan. Ushbu tizim orqali 1 milliarddan ortiq fiskal chek rasmiylashtirilgan va 261,1 trln so‘mlik chakana savdo aylanmasi qayd etilgan. Bu ko‘rsatkichlar tadbirkorlik subyektlari faoliyatining shaffofligi sezilarli darajada oshganligini va yashirin aylanmalarning qisqarganligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, 2024-yilda QQS bo‘yicha hisobotlarning 93 foizi avtomatik shakllantirilgan, yer, mol-mulk va aylanmadan olinadigan soliqlar bo‘yicha hisobotlar esa 100 foiz avtomatlashtirilgan. Bu esa tadbirkorlik subyektlarining hisobot tayyorlash uchun sarflaydigan vaqtini sezilarli darajada qisqartirdi va rasmiy faoliyatga o‘tishni osonlashtirdi. Soliq qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, Auto-Cameral tizimi orqali 37,9 trln so‘mlik soliq bazasi tadbirkorlarning o‘zi tomonidan aniqlashtirilgan hamda 13,8 trln so‘m miqdoridagi moliyaviy sanksiyalar qo‘llanilishining oldi olingan. Bu ko‘rsatkichlar xavflarni tahlil qilish asosidagi raqamli nazorat tizimlarining samaradorligini tasdiqlaydi va norasmiy faoliyatni aniqlash imkoniyatini oshiradi.

1-rasm. Band bo‘lgan aholi sohalari.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli soliq ma’murchiligining takomillashuvi norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishga uchta asosiy yo‘nalishda ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda:

1. birinchidan, soliq hisobotlarini tayyorlash va topshirish uchun sarflanadigan vaqt hamda ma’muriy xarajatlar qisqarmoqda, bu esa rasmiy faoliyatga o‘tishni osonlashtiradi;

2. ikkinchidan, elektron xizmatlar hisobiga soliq qonunchiligiga ixtiyoriy rioya etish darajasi ortmoqda va yashirin aylanmalar kamaymoqda;

3. uchinchidan, raqamli nazorat vositalari (onlayn nazorat-kassa, Auto-Cameral, xavf tahlili) yashirin iqtisodiyot ulushini aniqlash va kamaytirish, byudjet daromadlarining barqaror o‘sishini ta’minlamoqda.

Biroq raqamli soliq ma’murchiligining samaradorligini yanada oshirish uchun sun’iy intellekt asosidagi tahliliy platformalarni keng joriy etish, davlat axborot tizimlari integratsiyasini chuqurlashtirish hamda kichik biznes vakillarining raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishda raqamli soliq ma’murchiligining samaradorligini baholashda tadbirkorlik subyektlari soni, yangi tashkil etilgan korxonalar, soliq tushumlari va kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi muhim ko‘rsatkichlardan hisoblanadi. Mazkur ko‘rsatkichlarning o‘sishi raqamli soliq siyosatining iqtisodiy faollikka va bandlikni legalizatsiya qilishga ko‘rsatayotgan ijobiy ta’sirini ifodalaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yil 1-yanvar holatiga respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlik subyektlari soni 500 mingdan ortiqni tashkil etdi. Ularning asosiy qismini kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tashkil etmoqda. Bu ko‘rsatkich mamlakatda tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash va norasmiy bandlikni qisqartirishga qaratilgan raqamli soliq islohotlarining ijobiy natijasidir.

Shuningdek, kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2024-yil yakunlariga ko‘ra qariyb 54–55 foizni tashkil etdi. Bandlikning 70 foizdan ortig‘i aynan ushbu sektor hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. Mazkur ko‘rsatkichlar raqamli soliq ma’murchiligining tadbirkorlikni

rag‘batlantirish va rasmiy bandlikni oshirishdagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Soliq mexanizmi samaradorligining yana bir muhim ko‘rsatkichi soliq to‘lovchilarga ko‘rsatilayotgan elektron xizmatlar sifati hisoblanadi. So‘nggi yillarda Soliq qo‘mitasi tomonidan “E-soliq” platformasi orqali tadbirkorlarga ko‘rsatilayotgan xizmatlar soni keskin kengaydi. Bugungi kunda yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar soliq hisobotlarini topshirish, qarzdorlikni tekshirish, elektron hisobvaraq-fakturalarni rasmiylashtirish, QR-kodli fiskal cheklarni nazorat qilish hamda soliq imtiyozlari bo‘yicha ma’lumotlarni masofadan turib olish imkoniyatiga ega.

OECD ekspertlarining fikriga ko‘ra, Tax Administration 3.0 modeli soliq ma’murchiligini to‘liq raqamli platformaga o‘tkazish orqali tadbirkorlik uchun ma’muriy yukni 20–30 foizgacha kamaytirish imkonini beradi. O‘zbekistonda ham ushbu model elementlari bosqichma-bosqich joriy etilib, soliq organlari va biznes o‘rtasidagi axborot almashinuvi avtomatlashtirilmoqda. Bu esa norasmiy faoliyatdan rasmiy sektorga o‘tishni sezilarli darajada osonlashtiradi va yashirin aylanmalarni aniqlash imkoniyatini kengaytiradi.

Jahon bankining baholashlariga ko‘ra, soliq ma’murchiligini raqamlashtirish natijasida davlat va biznes o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar shaffoflashadi, korrupsion xavflar kamayadi va investitsion muhit yaxshilanadi. Bu esa yangi tadbirkorlik subyektlarining tashkil etilishiga, mavjud korxonalar faoliyatining kengayishiga va norasmiy bandlikning qisqarishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida aytish mumkinki, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan raqamli soliq islohotlari fiskal maqsadlarni ta’minlash bilan bir qatorda, norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirish, biznes muhitini yaxshilash va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga ham xizmat qilmoqda. Kelgusida raqamli soliq ma’murchiligi tizimini yanada takomillashtirish orqali tadbirkorlik subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish, investitsiyalar hajmini ko‘paytirish va yashirin iqtisodiyot ulushini yanada kamaytirish imkoniyatlari kengayadi.

Xulosa: Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, raqamli soliq ma’murchiligi norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishning eng muhim iqtisodiy vositalaridan biri hisoblanadi. Uning samarali tashkil etilishi tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy barqarorligini ta’minlash, investitsion faollikni oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan, raqamli soliq ma’murchiligi fiskal vazifani bajarish bilan bir qatorda, yashirin iqtisodiyotni aniqlash va rasmiy bandlikni oshirishning muhim institutsional omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar natijasida aniqlandiki, 2021–2025-yillarda O‘zbekistonda amalga oshirilgan raqamli soliq islohotlari tadbirkorlik subyektlari uchun qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirishda va norasmiy bandlikni kamaytirishda muhim natijalarni berdi. Xususan, soliq ma’murchiligining raqamlashtirilishi, elektron soliq xizmatlari, elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn nazorat-kassa texnikalari va xavf tahliliga asoslangan soliq nazorati tizimlarining joriy etilishi soliq majburiyatlarini bajarish jarayonini soddalashtirdi, ma’muriy xarajatlarni kamaytirdi hamda soliqqa ixtiyoriy rioya etish darajasini oshirdi. Natijada davlat byudjeti daromadlarining o‘sishi bilan bir qatorda tadbirkorlik subyektlarining faoliyati uchun yanada shaffof va barqaror soliq muhiti yaratildi.

Tadqiqot davomida xalqaro tajriba tahlili shuni ko‘rsatdiki, norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishda yuqori soliq imtiyozlaridan ko‘ra, barqaror raqamli soliq ma’murchiligi, sodda soliq jarayonlari va zamonaviy nazorat tizimlarining mavjudligi muhimroq omil hisoblanadi. Shu bois O‘zbekistonda raqamli soliq ma’murchiligi tizimini takomillashtirish jarayonida xalqaro standartlarga mos raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, ma’lumotlar almashinuvini avtomatlashtirish hamda soliq to‘lovchilar uchun interaktiv xizmatlar ko‘lamini kengaytirish ustuvor yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

a) tadbirkorlik subyektlari uchun soliq ma’murchiligini yanada soddalashtirish va xizmatlarning to‘liq raqamli formatga o‘tkazilishini jadallashtirish;

b) soliq xavflarini aniqlash va boshqarishda sun'iy intellekt hamda Big Data texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish;

c) onlayn nazorat-kassa va Auto-Cameral tizimlarini yanada rivojlantirish orqali yashirin aylanmalarni real vaqt rejimida aniqlash mexanizmlarini kuchaytirish;

d) davlat organlarining axborot tizimlari integratsiyasini kuchaytirish orqali soliq hisobotlarini avtomatik shakllantirish va norasmiy bandlik ko'rsatkichlarini monitoring qilish mexanizmlarini rivojlantirish;

e) tadbirkorlarning soliq madaniyati va raqamli ko'nikmalarini oshirishga qaratilgan o'quv hamda maslahat dasturlarini kengaytirish;

f) norasmiy bandlikni aniqlashga qaratilgan maxsus raqamli monitoring platformalarini joriy etish va ularni soliq organlari tizimiga integratsiya qilish.

Xulosa qilib aytganda, norasmiy bandlikni aniqlash va qisqartirishda raqamli soliq ma'murchiligi imkoniyatlarini to'liq ishga solish O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish, investitsion jozibadorlikni kuchaytirish va xususiy sektorning iqtisodiy o'sishdagi ulushini kengaytirishning muhim sharti hisoblanadi. Raqamli soliq ma'murchiligini zamonaviy texnologiyalar asosida takomillashtirish davlat va biznes o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlaydi, tadbirkorlik subyektlarining barqaror rivojlanishini ta'minlaydi hamda mamlakatda inklyuziv va barqaror iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Vahobov, A. V., & Jo'rayev, A. S. (2009). Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik—T.: Sharq, 448.
2. Qurbanov, U. B. E., & Bobomurod O'g'li, I. S. (2026). SOLIQ SIYOSATINING AHOLI DAROMADLARINI DIVERSIFIKATSIYALASH DAGI ROLI. Modern education and development, 44(4), 26-33.
3. Qahharov, Z. (2025). JISMONIY SHAXSLARDAN OLINADIGAN DAROMAD SOLIG'I VA IJTIMOIY SOLIQ HISOBOTINI TO'LDIRISH AMALIYOTI. Ustozlar uchun, 1(1), 394-400.
4. Sultonov, S. N. (2024). AHOLINI O'SIB BORISHI VA ULARNING DAROMADLARI TABAQALASHUVINI KAMAYTIRISH ISLOHATLARNI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 295-303.